

غلامرضا عارف‌نژاد

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد

ساختار پژوهش از منظر قرآن و روایت‌های فقهی

چکیده

این پژوهش بر آن است که علم آموزان تعمقی در امور ارزشی همه سونگر اسلام و ژرف‌نگری قرآن مجید و معرفت‌شناسی داشته باشند تا برای تفقه اهمیت بیشتری قائل شوند و به توصیه‌های اسلام در این باره عنایت ویژه داشته باشند و فضایل اخلاقی پژوهش را خاطر نشان سازند. زیرا یکی از مولفه‌های ارزشمند برای سنجش میزان موفقیت نظام‌های آموزشی، تعداد پژوهشگرانی است که تربیت می‌کند و در خدمت جامعه قرار می‌دهد. و با پژوهش و تحقیق است که درخت دانش بارور می‌شود. پیشرفت‌های مادی و معنوی و فن‌آوریهای علمی جوامع انسانی و آموزش پرورش مرهون پژوهش و تحقیق است.

واژگان کلیدی:

پژوهش، تفکر، خودشناسی، تعمق، تفقه

مقدمه:

هر آن کس زدانش برد توشه‌ای جهانی است بنشسته در گوشه‌ای

دانش و بینش و پژوهش بر آگاهی انسان می‌افزاید و چشم اندازی به پهنای طبیعت و جهان هستی و ماوراء هستی و فراسوی گیتی را به انسان هدیه می‌کند. این هدیه و ارمغان به سادگی ارزانی نمی‌شود بلکه دست یابی به این مهم، کند و کاو و تلاش پی گیر و مجدانه را می‌طلبد. به ویژه حوزه و دانشگاه برای توسعه‌ی کمی و کیفی پژوهش به اقتضای زمان و ضرورت‌های مبرهن جاری می‌بایست شتابان به سوی تحقق ارزش‌های اسلامی و بازیافت سیادت علمی ایران اسلامی حرکت نماید و مغزهای متفکر جهان شیعی با استفاده از علوم و تکنولوژی جدید باید به اوج ترقی و تعالی برسد. اسلام آینده‌ی درخشان و نوینی دارد و باید فرصت‌ها را غنیمت شمرد تا در دنیا اولین باشد، پیامبر گرامی اسلام (ص) بزرگ‌ترین منادی حریت و آزادگی که خواهان عظمت و عزت مسلمانان است، می‌فرماید:

اسلام پیروز است و هیچ چیز نباید بر آن برتری جوید. (قواعد فقهی، بجنوردی ۵/۳۶۲). و نیز می‌فرماید: در روزهای زندگی شما، نسیم‌های جان بخشی می‌وزد، به هوش باشید و از این لحظات طلایی بیشترین استفاده را ببرید. (بحارالانوار، ۶۸/۲۲۱). و نیز امام صادق (ع) بزرگ‌ترین معلم و مروج تفکر شیعی می‌فرماید: هر کس دو روزش برابر باشد ضرر کرده و هر کس دیگر روزش بدتر از دیروز باشد از رحمت ایزد متعال به دور است و هر کس رو به فزونی نباشد، به کاهش و سر افکندگی سیر می‌کند و هر آن کس کاهش پذیر باشد مرگ برای او بهتر از زندگی است. (همان، ۷۱/۱۷۳)

تبیین این تفکر و پی گیری این حقایق بر دست پژوهش گران امکان پذیر است و با همت فرهیختگان و دست اندرکاران پژوهشی باید این مهم در حوزه و دانشگاه تبلور بیشتری پیدا کند و عینیت پذیرد تا شاهد شکوفایی استعدادهای نهفته نسل نو خواسته و جوانان و پژوهشگران پر تکاپو باشیم و باید مشکلات فراروی این خیل عظیم به هر نحو ممکن مرتفع شود تا این آرمان مقدس و بزرگ به انجام رسد. زیرا پژوهش سابقه‌ای بیش از هزار سال دارد و می‌توان گفت پژوهش همزاد تدریس و تحصیل است، مفسران

و فقیهان، متکلمان و فیلسوفان بزرگ شیعه و اهل سنت در طول تاریخ اسلام در کتاب‌های تفسیری و فقهی و کلامی و فلسفی به پژوهش اهمیت داده‌اند ولی این سابقه‌ی طولانی با فراز و نشیب‌هایی همراه بوده است که لازم است علل و عوامل آن بررسی شود و نتیجه‌ی آن، چراغ راه آیندگان گردد.

اما آن چه در این میان مهم است وضعیت فعلی پژوهش است که البته جدا از وضعیت پژوهش در مراکز دانشگاه و کل کشور، بلکه منطقه و جهان نیست و با آنها در تعامل است.

آن چه مسلم است امروزه به پژوهش در حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها و مراکز علمی اهمیت داده می‌شود و برای آن در دانشگاه‌ها بودجه‌هایی در نظر گرفته می‌شود و این مقاله بر آن است تا با تعریفی هر چه مختصر از پژوهش، نسل نوخواسته را به تفکر و خودشناسی و کرامت نفس و دانستن قدر و منزلت خود و یافته‌های، علمی به چاره جویی وادار کند.

گوهر خود را هویدا کن کمال اینست و بس

خویشتن را در خویش پیدا کن کمال این است و بس

تعریف پژوهش:

جان دیویی محقق و روان شناس درباره‌ی مفهوم کلی تحقیق می‌نویسد: تحقیق عبارت از تغییر هدایت شده‌ی موقعیت نامعین به صورت موقعیتی کاملاً معین و ثابت می‌باشد. (روش شناسی مطالعات دینی، قراملکی، ص ۲۸، ناشر: بنیاد حکمت علمی صدر، ۱۳۸۸)

پژوهش فعالیت منظمی که به یافتن مسائل معین می‌انجامد اعم از این که حاصل آن، بنیادی یا کاربردی باشد (همان، ص ۲۸).

پژوهش فعالیت منظم و مدون است که به کشف و گسترش دانش و حقیقت می‌انجامد (رک، همان).

پردازش اطلاعات:

فرانسیس بیکن در بیان اهمیت اطلاعات و پردازش در فرایند تحقیق، تمثیلی معروف دارد. وی اهل تحقیق را به سه گروه تشبیه می‌کند: مورچگان، عنکبوتان، زنبور عسل

گروه نخست هم چون مورچگان به جمع آوری اطلاعات بسنده می‌کند. گروه دوم چون عنکبوتان بدون جمع آوری اطلاعات، به تحلیل و پردازش می‌پردازند. حاصل پردازش بدون برخورداری از مواد شایسته چیزی جز یاوه سرایی نخواهد بود. سست‌ترین خانه‌ها، خانه سازی عنکبوت است.^۱ گروه سوم: (تشبیهی جالب در کلام آقای احد فرامرز قراملکی) و آن گروه مگس صفت‌ها می‌باشند که بر سر سفره‌ی تحقیقات دیگران می‌نشینند (و بدون ذکری از آنان) به انتحال و سرقت ادبی می‌پردازند. به قول شاعر:

چون مگس حاضر شود در هر طعام با وقاحت بی‌صدا و بی‌سلام

گروه چهارم: چون زنبور عسل هستند که هم به جمع آوری مواد شایسته می‌پردازند و هم با تجزیه و تحلیل. آن مواد را به عصاره‌ی علم تبدیل می‌کنند. پس می‌توان گفت پردازش، اطلاعات را معنا دار و اطلاعات، پردازش را بارور می‌سازد. (رک، روش شناسی مطالعات دینی، قراملکی، ص ۳۲، ناشر: بنیاد حکمت علمی صدر، ۱۳۸۸)

پژوهش فرآیندی است که اطلاعات را مورد پردازش قرار می‌دهد. از این جهت فرقی بین پژوهش و تفکر در مفهوم عام کلمه نیست، فرایند عام تفکر نیز پردازش اطلاعات برای حل مسأله است، هدف در تفکر دستیابی به یافته‌های جدید است. اطلاعات در یک تحلیل روشمند و پردازش نظام دار به فراورده‌های نوین تبدیل می‌شود (همان).

و هم اکنون برای درک ارزش تفکر و ارزش انسان اندیشمند ابتدا به بحث خود شناسی و تجلی آیات و روایات در این مورد و سپس نگاهی گذرا به عنایت قرآن و احادیث به تعقل و خرد ورزی خواهیم داشت.

^۱. «وَإِنْ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتِ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ» (سوره عنکبوت / ۴۱)

خودشناسی و درک کرامت نفس:

خداوند می‌فرماید: به زودی و لحظه به لحظه نشانه‌های قدرت ایزد متعال را در آفاق و افلاک و در وجود خودشان نمودار می‌سازیم تا بر آنها آشکار شود که خدا بر حق است.^۱

انسان مساوی است با اندیشه و اندیشه او باید تا بی کران پر گشاید نه تنها این سرا را مشاهده نماید بلکه باید به دیگر سرا بیندیشد و آن را در دیدگاه خود با راهنمایی انبیا و امامان معصوم علیهم السلام جلوه گر سازد. مسلمان و مؤمن باید درون نگر باشد و خود شناس، همان گونه که علی (ع) فرموده‌اند:

سودمندترین دانش‌ها، خود شناسی و پی بردن به خویشتن خویش است تا قدر خود را بشناسد و آن را ضایع و تباه نسازد.^۲

و نیز آن حضرت می‌فرماید: خداوند رحمت کند انسانی را که بداند از کجا آمده و چگونه پدیدار شده و چه شگفتی‌ها در خلقت او به کار گرفته شده است و بداند که او ارزش برتر از طلا و نقره دارد.^۳ به گفته‌ی پیامبر اکرم (ص): انسان گنجینه‌ای است پر بها، همچون طلا و نقره نباید ارزان خود را به بهای ناچیز در معرض فنا قرار دهد. (من لایحضره الفقیه، تألیف شیخ صدوق، ۴/۳۸۰)

و بر اساس این آیه انسان مسلمان باید فراسو نگرهم باشد و به آفاق و افلاک بیاندیشید. به این شگفتی‌های هستی نظاره‌گر باشد، زیرا انسان منهای اندیشه ارزشی ندارد.

**ای برادر تو هم اندیشه‌ای مابقی خود استخوان و ریشه‌ای
گر بود اندیشه‌ات گل، گلشنی و ر بود خاری تو هیمة گلخنی**

قرآن هم روی با صاحب دلان و اندیشمندان دارد. زیرا این‌ها در جستجوی حق و حق‌گرا و حق‌پذیر هستند.

۱. «سُنُّرِهِمْ آيَاتِنَا فِي الْاَفَاقِ وَ فِي اَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهٗ الْحَقُّ» (فصلت / ۵۳)

۲. «معرفة النفس انفع المعارف»، (غررالحکم، ص ۲۳۲، ح ۴۶۴۰)

۳. «رحم الله امرء عرف قدره و علم من اين، و في اين، و الى اين» (غررالحکم، خوانساری، ج ۴، ۴۲)

فرهیختگان دنبال تحقیق و پژوهش هستند به ویژه وقتی اینان به زیور مذهب مهذب و با اجرای دستورات حیات بخش اسلام مزین گردند.

تعمیق ارزش‌ها

از امام علی بن الحسین (ع) درباره‌ی سوره‌ی توحید سؤال کردند، فرمود: همانا خداوند عزوجل می‌دانست که در آخر الزمان اقوامی پژوهشگر پا به عرصه گیتی خواهند گذاشت پس آنگاه خدای تعالی سوره‌ی توحید و آیاتی از سوره حدید را نازل کرد. پس هر کس غیر آن (یعنی توحید و یکتا پرستی را) طلب کند هلاک می‌شود.

(اصول کافی، ج ۱، باب السنه الحدیث ۳، تفسیر نمونه، ۲۷/۴۳).

چه زیبا حدیثی: خداوند که عالم به حقایق است می‌داند که در آخر الزمان پژوهشگرانی پا به عرصه‌ی گیتی خواهند گذاشت که چون مولی و امام پنجم شان و به تبعیت و دنباله روی از ایشان در علم و دانش غور کنند و فروروند و آن را بشکافند تا حقایق نهفته در جهان را مکشوف سازند. و اینان قردان دانش هستند تا آن جا که امام سجاد (ع) در اصول کافی می‌فرمایند: اگر مردم می‌دانستند چه بهره‌های وافر و عظیم و شگرفی در طلب دانش است، هر آینه آن را دنبال می‌کردند هر چند با ازدست دادن جان شیرین خود و فرو رفتن در اعماق دریاها باشد. (کافی جلد ۱ کتاب فضل العلم حدیث ۵ ص ۴۳)

و این دانشمندان به اوج ترقی و تعالی می‌رسند و چون این چنین لیاقتی خداوند در وجود آنها مشاهده کرد، سوره‌ی توحید و آیاتی از اول سوره‌ی حدید که بیانگر یگانه پرستی و کلید رمز موفقیت است بر آنها نازل کرد، زیرا فرموده‌اند: اول دانش و آغاز بروز گوهر دانش و کلید اسرار هر دانش انگیزه الهی داشتن و شناخت حقیقی خداوند است، زیرا اگر انسان خدا را بشناسد علمش سودمند خواهد بود و فطرت پاکش تقویت خواهد شد و دنبال علمی ارزشی خواهد رفت و در آخر هم که علمی به دست آورد در او غرور ایجاد نمی‌شود. تا هم‌نوعان خود را زیر چکمه باده غرور مضمحل کند بلکه علمش علم نافع بحال خود و اجتماع و دین و دیانتش خواهد بود و توکل بر خدای تعالی خواهد کرد و چنین پشتوانه قوی و غیر مقهور و شکست ناپذیری به دست خواهد آورد و صعود خواهد کرد.

همه سو نگرى اسلام

و هم چنین حضرت علی (ع) می‌فرماید: معرفت شناسی و شناخت خدای متعال سر آغاز دین است. (نهج البلاغه خطبه ۱)

و دین هست که به ما راه زندگی را می‌آموزد زیرا دین به معنی برنامه، پروگرام، مسلک و راه و روش است و انسان بدون انتخاب دین، (برنامه) نمی‌تواند زندگی کند و به سعادت و کمال برسد و ناگزیر است که دینی را پذیرا باشد.

و بر اساس آیهی شریفه‌ی قرآن بهترین ادیان دین مقدس اسلام است که به تمام زوایای زندگی انسان نظر دارد^۱.

هر کس به جز دین مقدس اسلام دینی را پژوهش نماید و به دنبال آن برود، در آخرت و پایان کار، جزو زیان کاران خواهد بود بنابراین دین پژوهی و معرفت شناسی دینی، امری لازم و واجب است به ویژه دین مقدس اسلام که در آیهی ۵۹ از سوره انعام می‌فرماید: هیچ‌تر و خشکی نیست که مربوط به هدایت و راهنمایی بشر باشد مگر این که در قرآن ذکر شده است^۲. نکته‌های ظریف و دقیق و قابل تعمیق در قرآن وجود دارد که هر چه در آن بیشتر اندیشیده شود به ظرایف بیشتر و لطایف عمیق‌تر پی برده می‌شود.

نگاهی به ژرفای قرآن

قرآن بطون و ژرفایی دارد که پیوسته تازه و ژرف است به فرمایش پیامبر اعظم (ص) ظاهره انیق و باطنه عمیق (کافی، ۴/۴۰۷).

ظاهر قرآن خوشایند و باطن آن بسیار پر محتوی و فراخنایی دارد به مثابه‌ی کل جهان هستی و یکی از علل بقای قرآن همین مسائل شگرف و عجیب آن است به ویژه که دستورات و احکام حیات بخش اسلام از ژرفای فطرت انسان سرچشمه گرفته و به

^۱. (وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ) (آل عمران / ۸۵)

^۲. وَ لَا رَطْبٌ وَ لَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (انعام/ ۵۹)

همین جهت ماندنی است. به بقای شب و روز و بقای دوران و قرون حتی این شگفتگی‌ها بیگانگان را به تعجب آورده است.

جرج جرداق مسیحی می‌آورد: همانا من هر چند دین حضرت محمد (ص) را قبول ندارم و لیکن آیات محکم و شگرف آن را نمی‌توانم منکر شوم.^۱ یک عده هم همت گماشته‌اند به از میان برداشتن قرآن، مانند گلاستون که در مجلس عوام انگلستان گفت تا وقتی این قران در بین مسلمانان باشد ما نمی‌توانیم بر آنان سلطه پیدا کنیم و آن را پرت کرد در میان مجلس که باید این از بین مسلمانان برچیده شود و فرد دیگری خواستار سرگرم کردن مسلمانان به ظاهر قرآن شد تا از محتوای بی پایان آن و تعمیق در قرآن غافل بمانند ولی آنان غافل بودند و ندانستند که قرآن می‌فرماید:

آیا نمی‌نگری چگونه خداوند مثل زده کلمه‌ی طیبه (که یکی از تفاسیر آن قرآن مجید است). مثل درخت طاهر و پاکی می‌باشد که ریشه و اصل آن ثابت و در اعماق زمین فرورفته و ژرف است و فرع و شاخ و برگ آن تا پهنه آسمان پر گشوده است و از ثمرات حیات بخش آن در هر لحظه استفاده می‌شود. و هر لحظه با اراده و اجازه پروردگار ثمر و بهره می‌دهد و خداوند مثل‌های جذاب و متجلی خود را برای مردم بیان می‌کند، شاید آنان متذکر شوند و آنان که دلی آرام و مطمئن دارند به سوی حق گرایش پیدا کنند.^۲ (ابراهیم/۲۵)

معرفت شناسی و پرسش‌گری

قرآن ما را به تحقیق و پژوهش و معرفت شناسی فرا می‌خواند. آنجا که می‌فرماید: اگر در مطلبی آگاهی ندارید از افراد خبره و سرشناس و علما و اهل قرآن و مرتبط با کتاب حق سؤال کنید.^۳ (نحل/۴۳)

۱. (انی وان اکفرن بدین محمد لن اکفرن بمحکم الآیات)

۲. أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ، تُؤْتِي أُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ

يَا ذُن رَّبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (ابراهیم/۲۴)

۳. وما ارسلنا من قبلك الا رجالا نوحى اليهم فاسئلو اهل الذكر ان كنتم لا تعلمون. (نحل ۴۳)

پرسش‌گری اگر به منظور کشف حقیقت باشد نه تنها از فضایل اخلاقی به حساب می‌آید بلکه در بعضی مواقع از نظر شرعی و فقهی نیز امری واجب است کسی که مسایل شرعی خود را نمی‌داند، تعلیم آنها بر او واجب است.

مسایلی که انسان بیشتر به آنها احتیاج دارد واجب است یاد بگیرد (توضیح المسائل امام خمینی، مساله ۱۱) و اگر راه فهم حکمی در پرسش از کسی باشد، پرسیدن واجب خواهد شد. پیامبر اکرم (ص) پرسش را به عنوان کلید خزاین دانش معرفی کرده‌اند: علم گنجینه است و کلید آن پرسش: پس آن‌گاه سؤال کنید خداوند شما را رحمت کند همانا چهار دسته مأجورند؛ ۱ - پرسش‌گر ۲ - گوینده ۳ - شنونده ۴ - دوست دار آنان. (تحف العقول، تألیف ابن شعبه، ص ۴۱)

امام صادق (ع): پرهیز از سؤال را موجب هلاکت یک قوم می‌داند و می‌فرماید: مردم اگر پرسش‌گر نباشند نابود می‌شوند.^۱

از تحقیقات فقهی انتظار می‌رود: که در تاریخ پر فراز و نشیب علم فقه، به نظریه‌ای جدید، مسأله‌ای نوین، مبنایی تازه و امثال آن برسند (روش شناسایی مطالعات دینی، ص ۳۷، ناشر: بنیاد حکمت علمی صدر، ۱۳۸۸)

البته خود فتوا از ماده‌ی فتی و به معنی جوان و نوگرایی است یعنی مجتهد، مستحدثات فقهی و احکام را با پویایی که در اجتهاد است با توجه به کتاب و سنت و عقل و اجماع و اصل خردورزی آنها را به صورت نوین و منطبق با مقتضیات زمان و با عنایت به احکام اولیه و ثانویه بیان می‌کند تا مشکلات اساسی جامعه حل شود.

تفقه از منظر آیه‌ی نفر

باید به این مسأله مهم، توجه داشت که جستجوگری در دین از آموزه‌های قرآن مجید است، آن‌جا که می‌فرماید:

نباید مؤمنان همگی بیرون رفته و رسول را تنها گذارند بلکه چرا از هر طایفه‌ای جمعی برای جنگ و گروهی نزد رسول برای آموختن علم مهیا نباشند؟

^۱ انما یهلک الناس لا نهم لا یسألون (کلینی، اصول الکافی، ج ۱، کتاب فضل العلم، باب ۹، ح ۲)

تا آن علمی که آموخته‌اند به قوم خود بیاموزند که قومشان هم شاید خدا ترس شده و از نافرمانی حذر کنند.^۱ (توبه / ۱۲۲)

آن گونه که این آیه بیان می‌کند، تفقه و پژوهش و بصیرت در دین برجسته‌ترین واژه است و در برابر تقلید در دین امر به روش محققانه کرده است و اشاره به رویکرد از تقلید به تحقیق دینی دارد، طبق آیه، پیامبر (ص) هم‌انداگر وهم محقق پروراست محقق باید در شمار مؤمنان باشد زیرا معرفت شناسی باید هماهنگ با دانش و بینش باشد مؤمنان باید ارزش‌ها را بشناسند و با آن‌ها مأنوس باشند و عمل کنند تفقه در دین هم هجرت از خود (هجرت درونی) و هم هجرت برونی دارد: بعضی مفسران در تفسیر آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی طه^۲ گفته‌اند باید علائق درونی را از خود دور کنی تا بتوانی در وادی مقدس هجرت برونی گام بگذاری و اثر گذار باشی زیرا کلامی که از دل بر آید لاجرم بر دل نشیند. علی(ع) می‌فرماید: باید عقول را متجلی کند و به جنبش و تلاش درآورد. (نهج‌البلاغه خطبه‌ی ۱ شماره‌ی ۳۷)

تمام ارزش‌ها و کمالات انسان و سر آمد آن‌ها بصیرت در دین و شکیبایی در برابر مشکلات و میانه روی و حسابگری در امر معاش است. البته باید دانست که با بخشی از دین به همه این ارجمندی‌ها نمی‌توان رسید بلکه باید شالوده و اساس کار را تفقه در دین دانست و سپس اخلاق معشیت را هم فرا گرفت زیرا ما متعلق به این دنیا هستیم و روشن است که طی طریق کار سختی است و باید صبور بود و استقامت داشت و سختی‌ها را تحمل کرد به جهت این که قرآن می‌فرماید:

انسان مرهون تلاش و کوشش است (نجم / ۳۹) و سپس با این کوشش به پاداش در خور خواهد رسید. (نجم / ۴۱)

و به قول سعدی: نابرده رنج گنج میسر نمی‌شود و نتیجه‌ی سعی و تلاش را به زودی مشاهده خواهد کرد.

مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد) و اما در حدیث آمده است:

^۱ . وَ مَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبه/۱۲۲)

^۲ . (فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طَوًى)

اخلاق معشیت و متدلوژی معشیت را در همه‌ی موارد زندگی باید شناخت تا سره از ناسره باز شناسی شود و هر چه این روش از استحکام بیشتری بر خوردار باشد، نتیجه ثمربخش‌تر خواهد بود. (مختصر بر داشتی از تدریس آقای دکتر شکوهی ۸۷/۱۲/۲۵)

فضایل اخلاقی پژوهش

۱- داشتن انگیزه‌ی الهی

تو به حق بگو که هر کس بر حسب ذات و طبیعت خود عملی انجام خواهد داد و خدای شما بر آن که راه هدایت یافته از همه کس آگاه‌تر است.^۱ (اسراء / ۸۴)

تحقیقات تا زمانی حقیقتاً معنا دارد و مفید به حال خودمان و جامعه خواهد بود که با انگیزه‌ی الهی و نیت درست صورت گیرد یعنی در آن حسن فعلی و حسن فاعلی تبلور داشته باشد (رک، آئین زندگی، ص ۶۲).

۲- توجه به نقش پیش فرض‌ها

به طور کلی، پیش فرض‌های دینی و نظام ارزشی یک اندیشمند و پژوهشگر در نتیجه گیری علمی او از پژوهش‌ها و آزمایش‌های بسیار تأثیر گذار است. بنابراین نقش پیش فرض را در تعیین موضوع پژوهش نمی‌توان نادیده گرفت. به راستی اگر اندیشمندان مسیحی، تثلیث را جزو تعالیم قطعی مسیح نمی‌دانستند، آیا حاضر بودند حدود ۲ هزار سال بر سر حل آن اندیشه‌سوزی کنند پس نتیجه می‌گیریم که پیش فرض‌های ارزشی و دینی در انتخاب موضوع پژوهش تأثیرگذار هستند. (فنائی، محمد، دانش اسلامی و دانشگاه اسلامی، ص ۳۳؛ آئین زندگی، ص ۶۲)

۳- آشنایی با پیشینه‌ی پژوهش

پژوهشگران در هر دوره‌ای با بهره‌گیری از یافته‌ها و پژوهش‌های پیشینیان می‌کوشند تا کاروان دانش را چند قدمی جلوتر برده و افق‌های تازه‌ای بر روی بشریت بگشایند. جمله‌ی مشهور نیوتون: اگر توانسته‌ام (افق را) اندکی دورتر از دیگران بنگرم بدان سبب است که بر شانه‌های غولان ایستاده‌ام. (آریان پور، پژوهش ص ۲۶-۲۵)

^۱ - قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَىٰ سَبِيلًا

۴- گزینش مسأله

یکی از مهم‌ترین گام‌ها و مراحل مقدماتی هر تحقیق «مسأله‌گزینی» است. به ویژه که انسان به گزین است و زیباپسند.

زندگی زیبا است ای زیبا پسند زیب اندیشان به زیبایی رسند

و نیز مسأله مورد پی‌گیری، باید مشکلی از مشکلات جامعه را حل کند و مورد علاقه پژوهشگر باشد تا بتواند در برابر موانع احتمالی مقاومت کند. کسی که آگاهی لازم از جهان پیرامون خود نداشته باشد دچار اشتباهات فراوان می‌شود. آن کس که از وضع زمانه‌ی خود آگاهی داشته باشد اشتباهات بر او روی نمی‌آورد^۱ و دچار تهاجم فرهنگی نمی‌شود. (رک، شریفی، آئین زندگی، ص ۶۴) و باید گفت موفقیت در این امر در انتخاب درست است البته نه به صورت یک اتفاق و تصادف. دانشمندی که بدون تفقه و بصیرت کامل و جهان بینی گسترده به دنبال موضوعی برود مثل رونده و مسافری است که بدون آگاهی از راه و جاده طی طریق می‌نماید مسلماً هرچه سریعتر حرکت کند از هدف و مقصد دورتر می‌شود و به نتیجه نمی‌رسد. (رک، میزان الحکم، ۶/۵۴؛ نهج البلاغه، ص ۱۵۴)

۵- شهامت در پژوهش

اقدام بر پژوهش باید با رشادت و شهامت باشد و ترس در آن راه نداشته باشد، امام علی (ع) می‌فرماید:

چون از کاری ترسیدی خود را در آن بیفکن، زیرا سختی ترس و حذر کردن بزرگ‌تر است از آن چه از آن ترس داری. (نهج البلاغه، کلمات قصار، حکمت ۱۷۵)

بر طبق ادبیات عرب اسم محلی به ال هرگاه تکرار شود بیانگر «مره» و وحدت است. اما اسم نکره اگر تکرار شود دلالت بر کثرت دارد. و چون در آیه‌ی از سوره‌ی انشراح^۲ این چنین است؛ (العسر) معرفه و یسراً نکره است مشعر و بیانگر این است که با هر یک سختی آسایش‌ها به دنبال آن رخ می‌دهد. پس باید با عزمی راسخ و توکل بر خدا حتی با امکانات اندک می‌بایست به امر پژوهش اهتمام ورزید تا نتیجه‌ی مطلوب به دست آید.

^۱. قال رسول الله (ص) العالم بزمانه لا تهجم علیه اللوابس . اصول کافی ۳ باب العقل و الجهل
^۲. إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا

۶- امانت داری در پژوهش

در قرآن آمده است: خداوند به شما فرمان می‌دهد امانت‌ها را به صاحبانشان بدهید.^۱
(نساء/ ۵۸)

یکی از ضرورت‌های زندگی اجتماعی امانت‌داری است و رعایت نکردن آن مساوی است با فروپاشی نظام اجتماعی و نیز امانت داری در پژوهش رکن اساسی حیات علمی به حساب می‌آید. (رک، آئین زندگی، شریفی، ص ۶۵؛ مصباح، محمد تقی، ره توشه پند پیامبر اکرم (ص) به ابوذری (تحقیق و نگارش سبحانی، ص ۱/۸۹).

۷- حقیقت جویی در پژوهش

زمانی به ارسطو اعتراض شد چرا نظرهای استاد خود افلاطون را به نقد کشانده. گفت: افلاطون را دوست دارم، اما به حقیقت بیش از افلاطون علاقه دارم. (محمدعلی فروغی، سیر حکمت در اروپا، ص ۳۱)

وظیفه اخلاقی پژوهشگر حقیقت طلبی و حقیقت جوئی است. پژوهشگر باید تمام همتش کشف حقیقت باشد. (تلخیص از کتاب آئین زندگی، ص ۶۷)

۸- نشاط در تحقیق

از مسایل مهم در امر تحقیق و پژوهش نشاط و شادابی محقق در کار خود است (همان). انسان باید به کارش عشق داشته باشد... آن وقت است که شاهکارها به وجود می‌آورد که شاهکار ساخته عشق است نه پول و درآمد. با پول می‌شود کار ایجاد کرد ولی با پول نمی‌شود شاهکار ایجاد کرد. (شهید مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۴۲۱).

**علم دریایی است بی‌حد و کنار طالب علم است غواص بحار
گر هزاران سال باشد عمر او او نگردد سیر خود از جستجو**

یا به قول ناصر الدین شاه در رثای امام حسین (ع) می‌نویسد:

**عشق بازی کار هر شیاد نیست این شکار دام هر صیاد نیست
عشق بازی را حقیقت لازم است طالب حق را حقیقت لازم است**

^۱ ان الله یامرکم ان تودوا الامانات الی اهلها (نساء/ ۵۸)

۹- پژوهش گروهی

بدون تردید کارهای گروهی نتیجه بخش تر است، اما آداب و شرایطی دارد. امام علی (ع) می‌فرماید: بهترین آرا و اندیشه‌ها از آن کسانی است که از مشورت با دیگران خود را بی‌نیاز نبینند. (غررالحکم و درر الکلم، جلد ۱، فصل ۷، ص ۱۹۶، حدیث ۳۳). به هر حال، پژوهش فردی در جایگاه خود مفید و ارزشمند است، اما اتقان و استحکام پژوهش گروهی بیشتر است.

نتیجه‌گیری

پژوهش باید معضلات و مشکلات پژوهشگر را حل نماید، و باید در این زمینه، تشویق بر تفحص و حرکت و تلاش و جستجوگری بیشتر بشود. کتبی که با نگارش قدیم به رشته تحریر درآمده و میراث‌های علمی مسلمین است سهل الوصول تر و در دست رس فهم همگانی قرار بگیرد.

در حوزه و دانشگاه مسایل به گونه‌ای نباشد که دسترسی به آن مشکل جلوه کند و طالب علم در تماس اولیه از آن روگردان و گریزان شود. همانند گفته‌ی میرداماد در پاسخ پرسش‌گران ایزد متعال (استقسف فوق استقسفات) نباشد که حتی آنها را هم حیران کند.

ما مسلمان‌ها در همه امور باید روش ایزد متعال را در قرآن مجید که به زبان عربی مبین نازل شده مقتدایمان قرار دهیم، یا بمانند کلمات درربار و گهربار امام صادق (ع) که فرموده‌اند: امر دین ما را زنده کنید اگر مردم به زیبایی کلام ما پی ببرند از آن پیروی می‌کنند.^۱ کلام تا شیرین نباشد محاسن ندارد و باید عبارت‌ها سلیس و روان و در خور فهم باشد تا طالب آن شوق و علاقه و رغبت بر فهم و پی‌گیری آن داشته باشد. پس باید به فکر درمان مسائل و نفی موانع بود تا زمینه‌ی پژوهش فراگیر شود، زیرا اگر جز این باشد طبق گفته‌ی حضرت علی (ع): مردم دشمن چیزی هستند که نمیدانند^۲ (نهج البلاغه، کلمات قصار ۱۷۲) خواهد بود.

۱. احيوا امرنا ... لويعلم الناس محاسن كلامنا لاتبعوه (بحارالانوار ج ۷۱، ص ۳۵۲)

۲. الناس اعدء ما جهلوا (نهج البلاغه، کلمات قصار ۱۷۲)

فهرست منابع و مآخذ:

- * قرآن مجید
۱. المخلص، تقدیم، تحقیق و تعلیق احد فرامرز قراملکی و آدینه اصغری نژاد، تهران دانشگاه امام صادق علیه السلام ۱۳۸۱
  ۲. بجنوردی، سید محمد حسن، قواعد فقهی، ناشر دلیل ما، چاپ ۱۴۲۴هـ-ق
  ۳. بهمینار بن مرزبان، التحصیل، تصحیح و تعلیق مرتضی مطهری، تهران دانشکده الهیات و معارف اسلامی ۱۳۴۹
  ۴. آریان پور، پژوهش، تهران امیرکبیر، چهارم ۱۳۶۲
  ۵. پژوهشی درباره قرآن و پیامبر، نوشته فخرالدین حجازی، ویراسته کاظم میقانی، چاپ دوم، تهران، موءسسسه انتشارات بعثت، ۱۳۸۰
  ۶. حرآئی ابومحمد، تحف العقول ترجمه حسن زاده صادق انتشارات ال علی چاپ سوم چاپخانه قلم ۱۳۸۳
  ۷. امام خمینی روح الله، توضیح المسائل، انتشارات مرکز نشر فرهنگی رجا و مرکز طلوع آزادی صحافی امیر کبیر سال ۱۳۶۶
  ۸. جلیلی سید هدایت ا...، روش شناسی تفاسیر موضوعی قرآن مجید، تهران، چاپ کویر ۱۳۷۲
  ۹. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم تفسیر قرآن کریم، جلد ۱، مرکز نشر اسراء، قم ۱۳۸۴
  ۱۰. حائری یزدی، مهدی، کاوشهای عقل نظری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۱
  ۱۱. حسینی ژرفا، ابوالقاسم، بر ساحل سخن معاونت امور اساتید، قم اول، سال ۱۳۷۷
  ۱۲. خاکی، غلامرضا، روش تحقیق در مدیریت، تهران، مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی ۱۳۷۹
  ۱۳. خرمشاهی، بهاءالدین، دین پژوهی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ۱۳۷۲
  ۱۴. خندان، علی اصغر، منطق کاربردی و مطالعات، انتشارات سمت، بهار ۱۳۸۶
  ۱۵. دهنوی، حسین ادبیات فارسی، موسسه در راه حق، قم، چاپ اول سال ۱۳۷۵
  ۱۶. رجائی، فرهنگ (روش شناسی در اندیشه سیاسی) علوم سیاسی شماره ۱۶، ۱۳۸۰
  ۱۷. راغب اصفهانی ابوالقاسم، المفردات الفاظ القرآن الکریم، ناشر طلیعه النور، چاپ سلیمانزاده

۱۸. رستگاری، تدبری در قرآن، نوشته سیدمصطفی میرسلیم، ویراسته فرهنگستان علوم، چاپ اول، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران (باز)، ۱۳۸۰
۱۹. ری شهری، میزان الحکمه، نشر دار الحدیث، ۲۰ اسفند ۱۳۸۵
۲۰. سرمد و همکاران، روشهای تحقیق در علوم رفتاری، تهران، آگه، ۱۳۷۸
۲۱. سیف نراقی، مریم و نادری عزت الله، روشهای تحقیق در علوم انسانی با تأکید بر علوم تربیتی، ناشر دفتر تحقیقات و انتشارات بدر چاپ سوم ۱۳۶۶
۲۲. سیف نراقی، نادر، روشهای تحقیق در علوم انسانی، تهران ۱۳۵۹
۲۳. شاکر، محمد کاظم، معنا شناسی تأویل در سه حوزه روایی، باطنی و اصولی، دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم ۱۳۷۶
۲۴. شریفی، احمد حسین، آیین زندگی، چاپ سی ام، پاییز ۸۵، نهاد نمایندگی ولی فقیه.
۲۵. شیخ آقا بزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعه نقباءالشهر فی قرآن، الرابع عشر، جلد ۴
۲۶. صدوق م ۳۸۱ق، من لا یحضره الفقیه، به کوشش محمد جعفر شمس الدین بیروت، دار التعاون سال ۱۴۱۱ق
۲۷. غررالکلم و دررالکلم، آمدی، عبد الواحد، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱
۲۸. فاخری، سید علیرضا، منابع و راهنمای تحقیق، معاونت امور اساتید قم اول سال ۱۳۷۷
۲۹. فتوحی محمود، آیین نگارش مقاله علمی پژوهشی، انتشارات سخن چاپ اول ۱۳۸۵
۳۰. فرامرز، قراملکی احد، روش شناسی مطالعات دینی مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، انتشار ۱۳۸۵، چاپ اول
۳۱. فروغی، سیر حکمت در اروپا، محمدعلی، ناشر صفی علیشاه، ۱۳۱۷
۳۲. فنائی، اشکوری، محمد، معرفت شناسی دینی، تهران، انتشارات برگ، ۱۳۷۴
۳۳. فنائی، محمد، دانش اسلامی و دانشگاه اسلامی، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۷۵
۳۴. قائمی مهدی، دین و روان، تهران انتشارات آموزش انقلاب اسلامی ۱۳۷۲
۳۵. قربانی، نیما، روانشناسی دین: یک روی آورد علمی چندتباری، قیسات شماره ۸-۹-۱۳۷۷
۳۶. کلینی، اصول کافی، محمدبن یعقوب، ترجمه و شرح رسولی سیدهاشم دفتر نشر فرهنگ اهل بیت (ع)، تهران
۳۷. کهنسال، علیرضا، دگرگون ساختن و فروکاستن مطالعات اسلامی، شماره ۵۹، بهار ۱۳۸۲
۳۸. گلی زاده غلامرضا، غش در پژوهش آئینه پژوهش، شماره ۸۳، بهمن و اسفند ۱۳۸۲
۳۹. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، چاپ دار الحیاء التراث العرب، بیروت، لبنان ۱۴۰۳ه

ساختار پژوهش از منظر قرآن و روایات فقهی / ۲۵

---

۴۰. مکارم، ناصر، تفسیر نمونه، انتشارات دارالکتب الاسلامیه فروردین، ۱۳۶۶ مدرسه امام امیرالمؤمنین قم
۴۱. مصباح، محمدتقی، ره توشه (پندهای پیامبر اکرم (ص) به ابوذر) تحقیق و نگارش کریم سبحانی
۴۲. مطهری، مرتضی: مجموعه آثار جلد ۶ تهران، صدرا ۱۳۷۱، تعلیم و تربیت
۴۳. مولوی جلال الدین محمد، مثنوی معنوی، تصحیح نیکلسون تهران، مولی ۱۳۷۰ دفتر اول
۴۴. ناصح محمد مهدی، و یاحقی، محمدجعفر، راهنمای نگارش و ویرایش چاپ آستان قدس، چاپ ۲۶ سال ۱۳۸۷
۴۵. نصرالله پورجوادی، مالکیت معنوی، نشر دانش، شماره ۱۰۷ سال بیستم شماره چهارم زمستان ۱۳۸۲
۴۶. نصری عبدالله، مبانی رسالت انبیاء در قرآن، انتشارات سروش، چاپ دوم، تهران ۱۳۷۶
۴۷. پاینده ابوالقاسم، نهج الفصاحه، مجموعه‌ی کلمات قصار حضرت رسول اکرم (ص)، انتشارات جاویدان سال ۱۳۶۲
۴۸. هومن، حیدر علی، شناخت روش علمی در علوم رفتاری، تهران، نشر پارسا، چاپ سوم ۱۳۷۶